

УДК 811.161.2'367.623

ПРОБЛЕМА НЕВІДМІНЮВАНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Проаналізовано різні підходи мовознавців до проблеми виокремлення невідмінюваних прикметників; указано на їхні особливості та шляхи формування; встановлено, що домінанту серед цих слів становлять невідмінювані прикметники синтаксичного ступеня ад'єктивації; визначено та схарактеризовано лексико-семантичні групи невідмінюваних прикметників іншомовного походження.

Ключові слова: невідмінювані прикметники, невідмінювані іменники, транспозиція, ад'єктивація, лексико-семантична група.

Питання про частиномовний статус невідмінюваних слів на зразок *беж*, *бордо*, *електрик*, *екстра*, *масака*, *хакі* й под. здавна привертало увагу мовознавців, проте й до сьогодні є дискусійним у лінгвістичній літературі. Якщо одні лінгвісти (В. В. Виноградов, О. О. Шахматов, О. О. Реформатський, Є. І. Мельников, І. Р. Вихованець, В. В. Грещук та ін.) вважають правомірним віднесення таких слів до розряду прикметників, то інші (А. І. Молотков, М. Ф. Лукін, Л. В. Кноріна та ін.) ототожнюють ці слова з невідмінюваними іменниками, що їх уживають у синтаксичних функціях неузгодженого означення чи прикладки.

Як відомо, уперше невідмінювані прикметники виокремив О. О. Шахматов, зауваживши, що деякі запозичені назви кольорів на зразок *бордо* (*сукня бордо*), безсумнівно, належать до прикметників. На думку мовознавця, невідмінювані прикметники були наявні й у давньоруській та церковнослов'янській мові [Шахматов 1941: 491]. В. В. Виноградов теж схилився до думки про виділення невідмінюваних прикметників та зазначав, що серед прикметників є слова, які не мають зовнішніх морфологічних ознак своєї категорії, але синтаксично і семантично настільки визначені, що віднесення їх до тієї чи тієї частини мови не викликає ніяких сумнівів. Це прикметники невідмінювані й незмінювані за родами і числами, напр.: *сукня беж*, *колір беж*, *колір хакі* та ін. [Виноградов 1986: 217]. Діаметрально протилежні думки викладено в статтях Є. І. Мельникова та А. І. Молоткова. Зокрема, Є. І. Мельников, проаналізувавши матеріали словників, стверджував, що в російській мові є невідмінювані прикметники [Мельников 1954: 562 – 567], тоді як А. І. Молотков заперечував наявність особливого розряду невідмінюваних прикметників, оскільки самі по собі вони не називають ознаку предмета, його якостей, властивостей і т. ін., їхні формально-граматичні ознаки — невідмінюваність і синтаксична функція постпозитивного означення — не є особливостями прикметників. За своєю лексико-граматичною характеристикою вони ближчі до тих іменників, які не мають форм відмінювання і можуть вживатися в реченні в синтаксичній функції постпозитивного означення [Молотков 1960: 69].

У граматиках сучасної української мови невідмінювані прикметники іншомовного походження спеціально не виокремлювали, проте їх зафіксовано в лексикографічних виданнях: «Словнику української мови» [СУМ 1970–1980], «Словнику української мови» [Словник української мови 2012], «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» [ВТССУМ 2004], «Українському орфографічному словнику» [Український орфографічний словник 2009]. В енциклопедії «Українська мова», зокрема, зазначено, що традиційно до незмінюваних слів зараховують і деякі прикметники, яким «притаманні морфологічні категорії відмінка, числа і роду, проте бракує диференційних морфологічних засобів їх вираження у межах того самого слова. Невідмінювані прикметники типу *бордо*, *хакі* свої граматичні значення відмінків, числа і роду виявляють через синтаксичні зв'язки з іншими словами» [Українська мова 2007: 424]. Зважаючи на те, що в лінгвоукраїністиці бракує праць, присвячених невідмінюваним прикметникам, у пропонованій статті ставимо за мету обґрунтувати виокремлення таких прикметників у сучасній українській мові та визначити їхні лексико-семантичні групи. Досліджуючи цю проблему, спиратимемося на напрацювання попередників, українські лексикографічні праці та власні спостереження за вживанням невідмінюваних слів іншомовного походження в українській літературній мові кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Проведений аналіз різних функціонально-стильових текстів сучасної української літературної мови дає підстави виокремити, услід за іншими дослідниками, дві групи невідмінюваних прикметників. До першої зараховуємо такі невідмінювані прикметники, що запозичені українською мовою з атрибутивним значенням на зразок *айворі*, *беж*, *бордо*, *електрик*, *індіго*, *масака*, *маренго*, *сомон*, *фрез*, *хакі* тощо, які поповнили групу українських колоративів, напр.: *Колір айворі* або *колір слонової кістки – так називають відтінок, середній між білим і бежевим* (Ера Медіа); *А які в його [нього, Івана Кириловича] троянди! І білі, і рожеві, і чорні, і густочервоні, бордо* (Остап Вишня); *...кляпки натуральної тканини «земляних» кольорів – неяскраві відтінки зеленого, бежевого, хакі... шириною чотири-шість сантиметрів та довжиною від 40 см* (Галичина); *...кремовий, і рожевий, і фіалковий, і бузковий, індіго, ультрамарин і ще такі кольори, виокремити які зі спектру я не наважисся... залишаючи цю справу на Бога* (Любка Дереш); *Квітки бувають червоного, рожевого, оранжевого кольору, різнобарвні і кольору сомон (жовто-рожевий)* (<http://toslyna.com>); *...опинившись ...на Андріївському узвозі, буквально налетіла на кумедні овечі шапки... Але невезіння... то колір не подобається, то ще щось. І раптом побачила свою — кольору фрез* (День).

Другу групу формують невідмінювані прикметники, утворені внаслідок ад'єктивації відмінюваних і невідмінюваних іменників. Початком цього переходу є переміщення таких іменників у нетипову для них синтаксичну позицію атрибута, до того ж постпозитивну щодо іншого іменника, пор.: *музика кантрі, пісні*

ретро, рукав реглан, штани кльош, ре мажор, стиль модерн та ін. Із цього приводу В. Н. Арутюнян слушно зазначала, що особливе значення для поповнення групи невідмінюваних прикметників має не зовсім звична для мови ад'єктивація іменників (відмінюваних і невідмінюваних), в основі якої лежить регулярне використання субстантивів у синтаксичній функції означення і розвиток внаслідок цього семантичного зрушення і навіть нового значення [Арутюнян 1983: 20]. Якщо в процесі ад'єктивації беруть участь відмінювані субстантиви, то дериват може ставати невідмінюваним, пор.: *У чоботях і модному реглані пішов додому важко голова* (Б. Олійник); *Обоє [чоловіків] в чорних довгих пальтах, рукави реглан* (Н. Тисовська); *На Марченкові була матроська сорочка і капелюх, тільки славетний кльош було запхано в чоботи* (Ю. Яновський); *Ці дівчатка на фото в журналах були вбрані у бездоганно виплетені вручну і на машинках «Мальвіна» трудомісткі моделі спідниць «півсонцекльош»... светри з круглими або трикутними вирізами та рукавами з романтичною назвою «реглан»* (Н. Сняданко).

У структурі мови процес міжкатегорійної транспозиції може бути повним або неповним, реалізуватися синтаксично, морфологічно і семантично. «Це різні ступені переходу, — зауважує І. Р. Вихованець, — початком якого слід вважати переміщення елемента в нетипову для нього синтаксичну позицію. Змінювана синтаксична позиція може набувати морфологічного закріплення (морфологічний ступінь переходу) або семантичного завершення (семантичний ступінь переходу)» [Вихованець 1986: 20; Вихованець 2004: 26]. Ад'єктивація іменників внаслідок конверсії може охоплювати різні ступені переходу, але найбільш поширеним є морфологічний, «який передбачає зміни у структурі самого слова, які виявляються в тому, що транспоноване слово набуває зовнішніх морфологічних ознак, які має прикметник» [Безпояско 1993: 138]. Зауважимо, що тільки деякі невідмінювані прикметники мають відповідні відмінювані паралельні утворення, оформлені за законами сучасної української літературної мови, які свідчать про морфологічний та семантичний ступені ад'єктивації, зокрема: *беж – бежевий, бордо – бордовий, індиго – індиговий, мажор – мажорний, мінор – мінорний, модерн – модерний, піке – пікейний* та ін. Відмінювані прикметники слугують своєрідними стилістичними синонімами, а невідмінювані ад'єктиви є словами переважно термінологічного характеру [Арутюнян 1983: 18]. Проте більшість невідмінюваних прикметників не має все ж таких паралельних утворень.

Невідмінювані прикметники, утворені від іменних частин мови внаслідок міжкатегорійної транспозиції, у лінгвістичній літературі мають різні найменування. Так, Л. А. Брусенська кваліфікує їх як поліфункціональні одиниці [Брусенская 1982: 9], М. В. Верзун називає їх внутрішньолексемними граматичними омонімами, що реалізуються в субстантивно-ад'єктивній структурі [Верзун 2005: 62]. Справді, іншомовне слово невідмінюваного зразка *індиго* означає і 'багаторічну тропічну бобову рослину, з листя якої добувають темно-синю фарбу; барвник' (імен.), і 'темно-синій колір' (прикм.); лексеми *букле, джерсі, піке* є назвами тканин (імен.), і водночас мають похідне атрибутивне значення – 'зроблений з такої тканини' (прикм.); *маркетрі* має основне значення 'орнаментальні композиції з тонких пластинок фанери і т. д., що їх наклеюють на поверхню меблів' (імен.) і друге – 'оздоблений такими композиціями' (прикм.); *бордо* – 'сорт червоного вина' (імен.) і 'темно-червоний' (прикм.). Напр.: *У той час у Франції з трикотажних полотен джерсі робили тільки білизну або одяг для робітників, тому сукні джерсі Шанель ніхто не сприйняв усерйоз* (Україна молода); *Близкучі фактури — «металізований жакард», віскоза, шовкове джерсі — додають образу футуристичного гламуру* (Україна молода); *Залежно від матеріалів, які використовують, прийомів виконання та художніх особливостей є кілька видів мозаїки по деревині: інтарсія, інкрустація, маркетрі* (Трудове навчання в школі); *Купити стіл обідній маркетрі* (З оголошення в газеті).

Невідмінювані ад'єктиви, як і більшість невідмінюваних субстантивів, — це слова, запозичені з різних мов. За значенням їх можна поділити на кілька лексико-семантичних груп, серед яких найуживанішими є назви кольорових відтінків (*айворі, беж, бордо, електрик, індиго, маренго, масака, сомон, фрез, хакі* тощо); назви покровів, фасонів, стилів одягу (*апаш, кльош, реглан, плісе, фантазі* та ін.); назви напрямів і стилів мистецтва (*ретро, ню, модерн, рококо, бароко, кантрі, мілітарі, жакоб* та ін.); торговельно-комерційні назви (*брутто, дато, нетто, франко* тощо); назви понять у царині музики (*діез, бемоль, бекар, мажор, мінор*); назви видів кулінарних виробів (*мокко, фрі, асорті*); слова зі значенням 'зроблений з такої тканини' (*букле, ліберті, джерсі, піке* тощо); спеціальні слова та окремі назви (*алеґрі, екстра, люкс, мікст*). Цілком очевидно, що більшість невідмінюваних прикметників — це терміни різних галузей науки, мистецтва і техніки.

Термінологічність невідмінюваних прикметників, позамовні зв'язки відповідних денотатів є основною причиною обмежених сполучувальних можливостей цієї групи ад'єктивів, оскільки вони можуть бути атрибутом тільки до невеликої кількості іменників тієї ж терміносистеми. Наприклад, невідмінювані слова *бекар, бемоль, діез, мажор, мінор* можуть слугувати означеннями тільки до семи іменників — назв нот: *Концерт для фортепіано з оркестром фа мінор був написаний композитором В. Золотухіним ще в студентські роки* (Мистецтво); *За умовами конкурсу фіналісти виконали два твори у супроводі оркестру: Концерт для скрипки з оркестром Віталія Губаренка та композицію за вибором учасника (у списку були концерти ре мажор Бетховена, Брамса, Чайковського або Паганіні, концерт ре мінор Сібелюса)* (Збруч). Вихід багатьох невідмінюваних прикметників за межі термінологічної лексики, використання їх у науково-популярних і публіцистичних текстах сприяє розширенню їхніх сполучувальних можливостей та їхньої семантики.

Невідмінювані ад'єктиви зазначених лексико-семантичних груп функціонують у сучасній українській мові в типовій для цього класу слів синтаксичній функції означення, але переважно в постпозиції щодо означуваного слова, пор.: *«Ліфт» був стилізований під капітанську рубку в стилі ретро: штурвал,*

ілюмінатори, підзорні труби, сигнальні пристрої (П. Загребельний); *...веселі гості лисянського губернатора зібралися у просторій вітальні, опорядженій у стилі рококо* (М. Старицький); *Німкеня днями виграла судовий процес проти компанії, яка розмістила фальшиві зображення її в стилі «ню»* (Україна молода); *Зворушлива та сентиментальна мелодрама за участю зірки музики кантрі Віллі Нельсона* (ПіК).

Отже, для сучасної української літературної мови найхарактернішими є невідмінювані прикметники синтаксичного ступеня ад'єктивації, обмежену групу становлять невідмінювані прикметники іншомовного походження, запозичені з різних європейських мов з атрибутивним значенням. Більшість ад'єктивів функціонують як терміни різних галузей науки, техніки і культури. Своєрідність цих запозичень полягає в тому, що, потрапивши до української мови з іншої, вони є носіями не тільки семантичних елементів, але й деяких специфічних особливостей граматичної системи мови-джерела, оскільки зберігають її морфемний склад та не мають словозмінних афіксів. Формуванню рис невідмінюваності цієї групи ад'єктивів сприяє також усвідомлення мовцями їх як більш престижних, модних, порівняно з адаптованими формами.

Література

Арутюнян 1983: Арутюнян В. Н. Неизменяемые прилагательные в русском языке (на материале заимствованных слов) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: 10.02.01 / В. Н. Арутюнян. — Баку, 1983. — 21 с.

Безпояско 1993: Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. — К. : Либідь, 1993. — 335 с.

Брусенская 1982: Брусенская Л. А. Грамматическая природа неизменяемых имен иноязычного происхождения и принципы их лексикографического описания : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: 10.02.01 / Л. А. Брусенская. — Ростов-на-Дону, 1982. — 23 с.

ВТССУМ 2004: Великий тлумачний словник сучасної української мови : уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004.

Верзун 2005: Верзун М. В. Категорійна семантика невідмінюваних лексем / М. В. Верзун // Лінгвістика : зб. наук. праць. — Херсон : Видавництво ХДУ, 2005. — Вип. 1. — С. 57 – 63.

Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.

Вихованець 2004: Вихованець І. Основні питання морфології // Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. — К. : Університет. вид-во «Пульсари», 2004. — С. 7 – 43.

Виноградов 1986: Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) : [учеб. пособ. для вузов]. — 3-е изд., испр. — М. : Высш. шк., 1986. — 640 с.

Мельников 1954: Мельников Е. И. Неизменяемые прилагательные в русском языке / Е. И. Мельников // Slavica. — 1954. — Ses. 4. — С. 562 – 567.

Молотков 1960: Молотков А. И. Есть ли в русском языке категория неизменяемых прилагательных? / А. И. Молотков // Вопросы языкознания. — 1960. — № 6. — С. 68 – 73.

СУМ 1970 – 1980: Словник української мови : в 11 т. — К., 1970 – 1980.

Словник української мови 2012: Словник української мови : кер. В. В. Німчук [та ін.]; відп. ред. В. В. Жайворонок. — К. : ВЦ «Просвіта», 2012. — 1320 с.

Українська мова 2007: Українська мова. Енциклопедія. — 3-е вид., зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. — 856 с.

Український орфографічний словник 2009: Український орфографічний словник : понад 175 тис. слів / уклали : В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Скляренка. — Вид 9-е, переробл. і доповн.. — К. : Довіра, 2009. — 1011 с.

Шахматов 1941: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — 2-е изд. — Ленинград : Учпедгиз, 1941. — 620 с.

Фурса Валентина

Проблема несклоняемых прилагательных в современном языкознании

Проанализированы различные подходы языковедов к проблеме выделения несклоняемых прилагательных; указаны их особенности и пути формирования; установлено, что доминанту среди этих слов составляют несклоняемые прилагательные синтаксической степени адъективации; определены и охарактеризованы лексико-семантические группы несклоняемых прилагательных иноязычного происхождения.

Ключевые слова: несклоняемые прилагательные, несклоняемые существительные, транспозиция, адъективация, лексико-семантическая группа.

Fursa Valentyna

Problem indeclinable adjective in modern linguistics

In the article analyzed the different approaches to the problem of isolation linguists indeclinable adjectives; appeared on their features and ways of formation; established that dominant among these words are indeclinable adjectives syntactic level adjectivation; Author determined and defined lexical-semantic groups of indeclinable adjectives of foreign origin.

Keywords: indeclinable nouns, indeclinable adjectives, transposition, adjectivation, lexical-semantic group.

Надійшла до редакції 27 грудня 2016 року.